

Presentació: El bandolerisme a les Terres de l'Ebre (Segles XVI-XVII)

Agustí ALCOBERRO
Universitat de Barcelona

RESUM

L'article planteja un estat de la qüestió de la reflexió historiogràfica recent al voltant del bandolerisme català i presenta els articles que componen el Dossier. Les obres de Joan Reglà (1966), Núria Sales (1984) i Xavier Torres (1991, 1993) conformen un marc general d'anàlisi, amb aportacions rellevants de caràcter cronològic, geogràfic i social –i amb notables implicacions de contingut polític-. Sembla prou demostrada la relació entre el bandolerisme i l'aparició de l'estat modern –i de la violència d'estat-. Pel que fa a les conjuntures econòmiques, s'endevina un clar paral·lelisme entre els anys àlgids del bandolerisme català i els grans canvis estructurals produïts en l'economia del Principat en el "segle decisiu" 1550-1640, per emprar la terminologia encunyada per Albert Garcia Espuche.

Sobre aquest marc conceptual, els articles del Dossier presenten, des de perspectives diverses, una panoràmica interessant sobre el bandolerisme de les Terres de l'Ebre, una de les àrees geogràfiques fins ara menys estudiades pel que fa a aquest fenomen. En destaquen dos trets de conjunt: des d'un punt de vista metodològic, l'ús complementari dels grans arxius nacionals i dels arxius locals i comarcals, que disposen d'una gran riquesa documental; pel que fa al contingut, la presència permanent de la frontera situada al riu Sénia, que dota el bandolerisme de les Terres de l'Ebre d'uns trets comuns i alhora específics en el marc català.

RESUMEN

El artículo plantea un estado de la cuestión de la reflexión historiográfica reciente entorno al bandolerismo catalán y presenta los artículos que componen el Dossier. Las obras de Joan Reglà (1966), Núria Sales (1984) y Xavier Torres (1991, 1993) conforman un marco general de análisis, con aportaciones relevantes de carácter cronológico, geográfico y social –y con notables implicaciones de contenido político-. Parece suficientemente demostrada la relación entre el bandolerismo y la aparición del estado moderno –y de la violencia de estado-. En cuanto a las coyunturas económicas, se adivina un claro paralelismo entre los años álgidos del bandolerismo catalán y los grandes cambios estructurales producidos en la economía del Principado en el "siglo decisivo" 1550-1640, por utilizar la terminología acuñada por Albert Garcia Espuche.

Sobre este marco conceptual, los artículos del Dossier presenta, desde perspectivas diversas, una panorámica interesante sobre el bandolerismo de las Terres de l'Ebre, una de las áreas geográficas hasta ahora menos estudiadas en referencia a este fenómeno. Destacan dos características de conjunto: des del punto de vista metodológico, el uso complementario de los grandes archivos nacionales y de los archivos locales y comarcales, que disponen de una gran riqueza documental; en referencia al contenido, la presencia permanente de la frontera situada en el río Sénia, que dota al bandolerismo de las Terres de l'Ebre de unos caracteres comunes y a la vez específicos en el marco catalán.

ABSTRACT

This article brings up a state of the question on the latest Catalan banditry historiographical reflection, and it introduces the articles of the «Dossier» as well. The works of Joan Reglà (1966), Núria Sales (1984) and Xavier Torres (1991, 1993) built a general framework of analysis with relevant chronological, geographical, social and political documentary contributions. The links between banditry and the blossoming of the modern states –and state violence– is beyond doubt. Regarding the economic aspects, there is a clear parallelism between the golden years of Catalan banditry and the dramatic structural changes that took place in Catalonia during the «decisive century» (1550-1640), to quote Albert Garcia Espuche's terminology.

On the basis of this conceptual framework the articles of the «Dossier» introduce an interesting panoramic view of the banditry in Terres de l'Ebre, one of the geographical areas most neglected by academical research on the subject. These articles present two outstanding common traits. From a methodological point of view, the complementary use of the national archives, together with the local or regional ones, which keep a rich documentary heritage. Regarding the contents, the permanent presence of the border in the River Sénia, that gives to the banditry of the Terres de l'Ebre a common and, at the same time, specific characteristics.

En la introducció de la important obra *Nyerros i cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*, publicada el 1993, Xavier Torres presentava la regió de Tortosa com «un dels àmbits geogràfics particularment propicis segons allò que hem pogut captar fragmentàriament» per a la relització «d'altres estudis regionals o monogràfics sobre les bandositats catalanes».¹ L'observació de Torres, autor també de la síntesi més completa sobre el bandolerisme català dels segles XVI i XVII,² queda plenament justificada amb la lectura dels articles que componen aquest Dossier, i que ens acosten, des de perspectives diverses, al fenomen del bandolerisme de les Terres de l'Ebre, probablement el més desconegut fins ara del complex entramat d'accions i reaccions que Joan Reglà va qualificar, en una obra ja clàssica, com el «bandolerisme català del Barroc».³

El bandolerisme català: un estat de la qüestió

Com és sabut, el treball de Reglà, publicat el 1966, va iniciar una important renovació historiogràfica en aquest camp. Mitjançant l'estudi d'una part significativa de la ingent documentació conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Reglà va desmentir les tesis politicoidelògiques desenvolupades pels historiadors romàntics, en especial per Víctor Balaguer; va formular una doble tipologia –bandolerisme senyorial i bandolerisme popular– per referir-se als orígens socials dels seus protagonistes; va fixar una cronologia precisa per als seus anys de màxim desenvolupament –que s'iniciaria el 1539, data de la primera pragmàtica dedicada al bandolerisme, com a fenomen clarament diferenciat de les bandositats senyorials de l'edat mitjana, i es clouria el 1633, amb la detenció i execució del bandoler Joan Sala, Serrallonga–; i va advertir sobre les dificultats d'etiquetar, en termes socials o polítics, els bàndols de “nyerros” i “cadells” –en els quals, tanmateix, creia endevinar, en termes més o menys nebulosos, els interessos del poder feudal i de les ciutats, respectivament.

Els estudis posteriors han tendit a confirmar algunes de les idees centrals proposades per Joan Reglà, però també a matisar-les i a enriquir-les amb aportacions diverses, notablement amb el recurs als arxius locals i amb un buidatge més sistemàtic de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Així, Núria Sales en el seu estudi sobre la noblesa bandolera pirinenca,⁴ on utilitzà un gran nombre

1 Xavier Torres i Sans: *Nyerros i cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*. Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona – Quaderns Crema, 1993. La cita correspon a la pàgina 19.

2 Xavier Torres i Sans: *Els bandolers (s. XVI-XVII)*. Vic, Eumo ed., 1991.

3 Joan Reglà: *El bandolerisme català del Barroc*. Barcelona, edicions 62, 1966.

4 Núria Sales: «El senyor de Nyer sense els nyerros (Senyors bandolers, senyors ferraters, senyors alt-justiciers)», dins: *Senyors bandolers, miquelets i botiflers. Estudis sobre la Catalunya dels segles XVI al XVIII*.

de fons documentals nord-catalanes, va qüestionar el suposat empobriment de la petita noblesa com una de les causes centrals del bandolerisme. D'altra banda, va remarcar la importància de la formació de les fronteres d'estat en el sorgiment del fenomen bandoler. Ambdues idees resulten d'especial interès en abordar aquest fenomen a les Terres de l'Ebre. Sales tendeix a situar el bandolerisme català modern en un context geogràfic molt més ampli, de dimensions europees –i en un marc cronològic també major, que arrenca si més no dels segles baixemedievals–, caracteritzat pel pas de la guerra privada o feudal a la guerra d'estat. És en aquest marc general on qüestiona la suposada originalitat del bandolerisme català, fins al punt d'encapçalar un dels seus treballs posteriors amb la pregunta inquietant: «Existí un bandolerisme català del Barroc?».⁵

Els treballs de Xavier Torres, ja esmentats, han permès una important sistematització de la geografia i la cronologia bandoleres, però també han suposat una notable aportació pel que fa a la seva interpretació de conjunt. Tot partint d'un ampli estudi dels fons custodiats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de diversos arxius locals i comarcals –notablement, de la comarca d'Osona–, Torres ha remarcat les importants vinculacions entre bandolers d'origen popular i bandolers nobles –i encara amb els seus fautors o col·laboradors d'extracció senyorial i de la mateixa administració virregnal–. Des d'aquesta perspectiva, segons Torres, el bandoler català no va respondre en cap cas al model de “rebel primitiu” (per utilitzar la clàssica expressió encunyada per Eric J. Hobsbawm).⁶ D'altra banda, Torres nega qualsevol contingut social o ideològic als bàndols de “nyerros” i “cadells”, que foren en realitat xarxes de solidaritat construïdes sobre una multiplicitat de conflictes locals, mitjançant el clientelisme i els llaços familiars. Torres subratlla també la importància estratègica que van tenir per a la monarquia i per a la conformació de la frontera d'estat les guerres del comtat de Ribagorça (1579-1589), en què senyors i vassalls van utilitzar quadrilles bandoleres. El pas de la “legalitat feudal” a la “legalitat estatal”, notablement contundent en les conjuntures repressives de 1592-1593 i de 1616, afeblí la noblesa catalana i, amb ella, les mateixes bases del pactisme, perquè, com recorda Torres, «la pau del príncep mai no fou políticament neutra».⁷

La conformació de l'estat modern –i de la violència d'estat– va ser un factor clau en l'aparició (i la repressió) del bandolerisme. I la peculiaritat de la nova construcció política a Catalunya –a causa de la pervivència d'una sobirania

Barcelona, Empúries, 1984. Vegeu també alguns estudis posteriors d'aquesta autora publicats a Núria Sales: *De Tuïr a Catarroja. Estudis sobre institucions catalanes i de la Corona d'Aragó (segles XV-XVII)*. Catarroja-Barcelona, ed. Afers, 2002.

⁵ Publicat a Núria Sales: *De Tuïr a Catarroja...*, p. 167-181. El text original és de 1985.

⁶ Eric J. Hobsbawm: *Bandidos*. Barcelona, ed. Ariel, 1976.

⁷ Xavier Torres: *Els bandolers...*, p. 194.

compartida, del desenvolupament de l'administració virregnal però també de les institucions de la terra i, en definitiva, de la paràlisi legislativa- va dotar aquest fenomen d'uns trets específics.

No és tan evident, però, la relació entre bandolerisme i conjuntures econòmiques. En aquest punt, la interpretació de Reglà sembla clarament deutora de la història vuit-centista, que tendí a considerar el bandolerisme com una conseqüència de la crisi econòmica i social. Les aportacions recents d'Albert García Espuche, que consideren el període 1550-1640 com un "segle decisiu", en el qual es van produir alguns canvis estructurals bàsics que prefiguren l'embranchada del segle XVIII, obliguen a replantejar aquell punt de vista.⁸ En aquest període, segons García Espuche, es van construir les principals xarxes urbanes de Catalunya. Aquest procés augura ja la conversió del Principat en un mercat integral, amb importants repercussions econòmiques i socials: l'especialització regional del treball (que allunya de Barcelona les primeres fases de la producció manufacturera, notablement en el sector tèxtil), el paper hegemònic del Cap i Casal, l'expansió d'alguns nuclis d'empresaris i paraires i la proletarització d'altres sectors artesanals o l'especialització agrícola de les comarques millor situades en les noves xarxes urbanes i més productives, per contrast amb les noves àrees perifèriques, on s'imposa el monoconreu cerealístic i l'estancament econòmic.

Aquest procés, de fet, ja va ser percebut pels testimonis coetanis. La *Geografia de Catalunya* redactada per Pere Gil l'any 1600⁹ és ja la d'un territori on el sistema domiciliari es troba àmpliament generalitzat. De la seva lectura es dedueix també l'existència d'una àmplia diferenciació social, tant en l'àmbit rural –amb pagesos rics, emfiteutes o propietaris, i una massa de parcers, masovers i jornalers empobrits- com en l'urbà –i en especial en el món dels gremis, en què alguns sectors inicien un procés imparable d'ascensió social, mentre altres assisteixen a una proletarització progressiva-.

No deixa de resultar impactant el paral·lisme cronològic entre el procés de transformacions estructurals i econòmiques definit per Albert García Espuche (situat entre els anys 1550 i 1640) i els anys en què Joan Reglà ubicà l'etapa central del bandolerisme català (1539-1633).

A parer nostre, ambdós fenòmens es troben íntimament relacionats. La societat catalana moderna va mantenir unes inequívokes característiques de tipus

⁸ Albert García Espuche: *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Madrid, Alianza, 1998.

⁹ Pere Gil: *Libre primer de la Història Cathalana en lo qual se tracta de història o descripció natural, ço és de coses naturals de Cathalunya*, dins: Josep Iglésies: *Pere Gil (S. I.) i la seva Geografia de Catalunya*. Vol. I. Barcelona, Quaderns de Geografia, 1949, p. 143-309 (2ª edició, ampliada: Barcelona, Societat Catalana de Geografia – Institut d'Estudis Catalans, 2002). N'hem extractat alguns passatges a: Agustí Alcoberro: *Identitat i territori. Textos geogràfics del Renaixement*. Vic, Universitat de Barcelona – Eumo ed., 2000.

feudal, però també va viure l'ascens i la decadència de nous i vells grups socials com a conseqüència de les transformacions econòmiques en curs. Entre els primers cal ressenyar alguns col·lectius de paraires, mercaders i empresaris urbans, que van viure, sovint a través d'una estratègia desenvolupada en generacions successives, un procés imparable d'acumulació de capitals i de promoció social; també el col·lectiu de pagesos acomodats, que van tendir a liderar les comunitats rurals i que, en molts casos, van esdevenir comerciants o rendistes. Entre els segons, cal referir-se, en especial, a la petita noblesa, que va haver de desenvolupar, amb més o menys encert, diverses estratègies per a la seva perpetuació com a classe. Però els més perjudicats pels canvis foren els sectors populars –els pagesos sotmesos a un altre tipus de contractes, els jornalers de la ciutat i del camp, la major part dels artesans–, que van assistir a un procés inequívoc de diferenciació social, que va suposar per a molts una semiassalarització o una proletarització definitiva.

Van ser aquests sectors –petita noblesa i classes populars– els que van nodrir, des de perspectives diverses, el fenomen de la delinqüència rural. El nou bandolerisme modern no va ser el resultat de la crisi, sinó de l'expansió econòmica –un procés de llarg abast que, com tota gran transformació, va tenir vencedors i vençuts–. I les seves conseqüències es van notar de manera més intensa i precoç en aquelles comarques que es van inserir més aviat en la dinàmica del canvi. En un sentit paral·lel, caldria situar el cant del cigne del bandolerisme, esdevingut en la dècada de 1630, en el moment en què la recomposició econòmica i social del país l'ha dotat ja d'uns mecanismes més estables –sense negligir, però, els efectes de la repressió virregnal.

Els estudis esmentats de Joan Reglà, Núria Sales i Xavier Torres, juntament amb els que s'han realitzat des de l'àmbit de les fonts literàries,¹⁰ conformen un marc general d'interpretació del bandolerisme català, caracteritzat per uns trets socials i culturals comuns, però també per una gran diversitat de casuístiques, contextos espacials i temporals i fins i tot trajectòries biogràfiques. Aquest és, d'altra banda, un fenomen comú a tots els conceptes historiogràfics. Si l'adopció de models únics, o unicausals, ens condemna a la simplificació i a la caricatura –i, doncs, a la falsedat–, un anecdotisme desmesurat i curt de volada corre el risc d'evitar qualsevol generalització o interpretació –a passar de la història a la pura erudició. És per això que les fonts que manquen d'estudis sistemàtics –com la documentació de l'Arxiu de Poblet, que ha estat recentment descrita per Valentí Gual, i que ens aporta una documentació ingent sobre el fenomen

10 Joan Fuster: «El bandolerisme català», dins *Literatura i llegenda*, vol. V d'Obres Completes. Barcelona, edicions 62, 1977, p. 45-292; Xavier Torres (ed.): *Torna, torna Serrallonga. Història i llegenda dels bandolers catalans del barroc*. Barcelona, Fundació la Caixa, 1994; Agustí Alcoberro: «La imatge del bandoler en la literatura popular», dins *Pirates, bandolers i bruixes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Barcelona, ed. Barcanova, 2004, p. 131-157.

del bandolerisme¹¹ han de permetre ampliar i, on calgui, matisar o revisar, un pòsit factual i interpretatiu que es revela ja prou sòlid. La pulsio entre història local i història nacional és un recorregut de doble sentit: la primera constitueix un magnífic laboratori per a la comprovació de les construccions intel·lectuals generades des de la segona; però aquesta tampoc no pot avançar sense les aportacions de la història local, que en algunes ocasions poden resultar decisives. Creiem que aquest és un dels encerts metodològics que caracteritzen els articles publicats en aquest Dossier.

El bandolerisme a les Terres de l'Ebre: algunes notes

Com és natural, els quatre articles que componen aquest Dossier obeeixen a interessos i expectatives diversos. No és el nostre objectiu entrar en la seva descripció detallada: el lector podrà gaudir-ne directament a través de la seva lectura. Tanmateix, entenem que allò que se'ns demana des de la revista *Recerca* és una visió de conjunt, que permeti destacar-ne algunes de les principals aportacions, i també la seva relació amb alguns dels àmbits interpretatius que han suscitat més debat en el conjunt de la historiografia sobre el bandolerisme català. Qualsevol altre punt de partida fóra, en qualsevol cas, desmesurat, atesos els nostres escassos coneixements sobre la història de les Terres de l'Ebre –una constatació que ens dol més de fer ateses les nostres arrels familiars.

Els quatre articles que componen aquest Dossier tenen, d'entrada, un doble tret comú, de caràcter metodològic i de contingut. Des del punt de vista de la metodologia, voldríem ressaltar que combinen l'atenció als grans arxius nacionals –en especial, l'Arxiu de la Corona d'Aragó– amb l'estudi dels arxius locals i comarcals: l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre i l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa. Aquest punt de partida, especialment evident en els treballs de Joan Hilari Muñoz i Enric Querol, es combina amb el recurs a un altre arxiu local ben conegut de l'autor –el de Tarragona–, en el cas de Salvador-J. Rovira, i amb el seguiment d'una temàtica “catalana” o “principatina” a través de l'Arxiu del Regne de València, en l'article de Joan Ferreres. El coneixement de la bibliografia general sobre el tema permet inserir les aportacions originals extretes de les fonts consultades en un marc interpretatiu més ampli.

Pel que fa al contingut, l'element comú, i no podia ser d'altra manera, el proporciona la noció de frontera: el riu Sénia com a frontera més aviat prima des del punt de vista físic, però de gran abast i conseqüències en el pla

11 Valentí Gual: *Justícia i Terra. La documentació de l'Arxiu de Poblet (Armari II)*. Valls, Cossetània edicions, 2003.

juridicopolític. Aquesta singularitat, que ja va ser notada pels cronistes coetanis,¹² confereix al bandolerisme de les Terres de l'Ebre un caràcter específic, que facilita l'amagatall en cas de persecució però també l'existència d'incursions i relacions de contingut divers en un i altre sentit. Així, Enric Querol detecta la presència de Lluís Oliver de Boteller, al capdavant d'una companyia de «delats catalans», combatent contra els agermanats en terres septentrionals del Regne de València, però també el seu desterrament –i el del seu fill, Onofre– en terres valencianes decretat per la Reial Audiència de Catalunya el 1542 –un destí que també correspondrà al cavaller Cristòfor Despuig a la fi de la dècada de 1560-. Per la seva banda, Joan Hilari Muñoz demostra la «gran mobilitat» de Jaume i Llorenç Clua a banda i banda de la frontera i les poderoses proteccions de què disposaven en terres valencianes. Joan Ferreres defineix el riu Sénia com la «columna vertebral del bandolerisme» i constata, a partir de la documentació virregnal valenciana, la presència gairebé permanent de bandolers catalans al Maestrat, en estat de vaga temporal forçada o bé plenament actius al servei de poderosos locals. Fóra interessant estendre aquesta relació al Regne d'Aragó, al capdavant veí i permanentment vinculat a les Terres de l'Ebre a través del riu comú.

Si l'existència d'una frontera pròxima és l'element més original i específic del bandolerisme de les Terres de l'Ebre, d'altres aspectes assenyalats pels autors s'acosten més als models generals. L'article d'Enric Querol ens presenta una altra cara de Cristòfor Despuig, que ja intuïem però que ara queda plenament documentada. A més, dóna noves dades sobre la família Oliver de Boteller, una nissaga clau en la política catalana del segle XVI. Els episodis que ens descriu s'inscriuen clarament en allò que hem convingut a anomenar «bandositats senyorials», conflictes que enfrontaren senyors feudals i oligarques en la «lluita pel control polític i social de la comunitat», com remarca l'autor. Des d'aquesta perspectiva, ens sembla particularment interessant la relació que planteja entre monarquia i elits locals –una relació caracteritzada episòdicament per l'enfrontament, però també, de manera gairebé estructural, per la dependència mútua-, i les reflexions sobre les escasses vies de promoció políticossal de la noblesa de les Terres de l'Ebre –per una causa específica afegida: la peculiar distribució de les places d'insaculació de la Diputació del General, com ja denuncià amargament el mateix Despuig als *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*.

Si l'article de Querol incideix en les bandositats senyorials, el treball de Joan Hilari Muñoz se centra en dos personatges arquetípics de l'anomenat «bandolerisme popular»: els permanentment enfrontats Jaume («Bord») i Llorenç Clua, de Corbera d'Ebre. També en aquest cas veiem tot un seguit

12 «Rafael Martí de Viciana: La vila de Traiguera, porta del regne de València», dins: Agustí Alcoberro: *Identitat i territori...*, p. 45-46.

de similituds amb el model de bandoler popular definit per la historiografia: accions delictives d'una gran crueltat, una àmplia mobilitat geogràfica, suports poderosos, transcendència literària en forma de romanços de cec i ineficàcia de les diverses modalitats de repressió; la fi de Jaume Clua, mitjançant l'aliança del batlle de Tivissa i la quadrilla bandolera de Llorenç, escenifica prou bé els límits boirosos en què es movien delinqüència rural, poders senyorials i poder reial.

L'article de Joan Hilari Muñoz ens permet conèixer de ben a prop, a través de testimonis de primera mà, el funcionament de les Unions contra bandolers, aspecte tractat de manera monogràfica per Salvador-J. Rovira. L'autor extracta el contingut dels documents fundacionals de les diverses Unions realitzades en Terres de l'Ebre entre 1606 i 1631. Com a aspecte específic, destaca la necessitat d'establir concòrdies amb el Tribunal de la Inquisició de València per tal de limitar els furs dels seus familiars davant l'actuació de les Unions; cal remarcar, en aquest sentit, que la diòcesi de Tortosa depenia del tribunal valencià.

L'article de Joan Ferreres documenta la presència i l'actuació de bandolers catalans en terres valencianes i n'estableix una cronologia. En la mesura que reflecteix la mirada "dels altres" –en aquest cas, de les autoritats virregnals valencianes– resulta de gran interès a l'hora de confirmar l'existència d'un bandolerisme català amb uns trets específics. A primer cop d'ull, les accions produïdes a l'altra banda de la Sénia no difereixen gaire de les que ja hem apuntat: veiem, altra vegada, la barreja d'actes delictius i poderosos suports locals, en la línia ja definida alguns anys enrere per James Casey.¹³ Tanmateix, els bandolers del Principat es caracteritzen per alguna cosa més que la seva presència física –«portant en los sombreros uns plomalls de cua de gall o de capó, que és lo senyal que porten los bandolers de Catalunya». Els defineix, també, una diferent cronologia: si la presència de quadrilles és protagonitzada gairebé en exclusiva per bandolers del Principat fins al 1620, a partir d'aquesta data sorgeix un important bandolerisme autòcton –la qual cosa permet afirmar a l'autor que el bandolerisme importat en els anys precedents va ser «una mena d'escola per la naixença d'un bandolerisme autòcton valencià».

En definitiva, els articles que confegeixen aquest dossier obren noves certeses i nous interrogants sobre un fenomen que gaudeix ja d'una bibliografia significativa, i tendeixen a omplir un buit ja remarcat per alguns dels seus especialistes: el de Tortosa i les Terres de l'Ebre –ubicades en una posició estratègica i dotades d'un vigor econòmic, social i cultural que en fan, alhora, un exemple arquetípic i un cas excepcional.

13 James Casey: *El Regne de València al segle XVII*. Barcelona, ed. Curial, 1981.